

ДІЄСЛОВО **БЫТИ** У ГРАМОТАХ XIV-XV СТ.

Дієслово **быти** належить до найбільш уживаних дієслів української мови. Висока частотність уживання цього дієслова спостерігається протягом усієї історії нашої мови, що засвідчують історичні словники різних періодів. Так, “Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)” фіксує понад п’ятдесят тисяч форм дієслова **быти**, “Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.” – 7556 форм [СДЯ, I, 339; ССУМ, I, 137].

Давньоукраїнське **быти**, представлене кореневими морфемами -бы-, буд-, -ес-, -су-, походить від праслов’янського *byti < *butei, *bQdQ < *bundom, що у свою чергу утворилися від праіндоєвропейських коренів *bheu-: *bhou-: *bhu- “рости”, пізніше “виникати, ставати, існувати”. Пор.: лит. buti “бути”, грец. φύω “вирощую, породжую, расту, народжую, виникаю”, лат. fio “виникаю”(ЕСУМ, I, 309); д-інд. bhutih іменник жін. роду “буття, існування”, д-ірл. buith “бути” (ЭССЯ, III, 155). Інший корінь цього дієслова *es- походить від індоєвропейського *es-, також представленого в усіх основних індоєвропейських мовах (д.-інд. asmi, лат. sum, ст.-лит. esmi), а також партиципiальна форма від *es- *s(o)nt “істинний” (д.-інд. sant, sat “істинний”, “сущий”, хет. asant “правильний”) (Топоров, 124; Гамкрелидзе, Иванов, 810).

У староукраїнській мові **быти** як самостійне дієслово вживалося в таких значеннях:

1. Бути, існувати, бути наявним: а на то *ε(c)* вѣра нашего г(c)ва ми выше писаннаго петра воеводѣ (Рус., 1448, 101); Я кн<#>зѣ Юри Василевич Жаславский визнаваю... и жет продал есми... имене... так долго и так широко... как ис стародавна *εst* (1466; ССУМ, I, 138).

2. Бути, знаходитися; жити, проживати (про людей); перебувати (тимчасово); бути розташованим (про поселення): коли нашъ господарь *бУдетъ* оу своего господар# и въ нашего, крол# Владислава польского (П., 1395, 126); и дали есмы ему оу нашей земли двѣ селѣ, им#нуема. купка где *ε(c)* домъ его (Рус., 1429, 83); а подлѣ то(г)[о] дворища. двѣ дворищы штожь *wцъ* его. коупиль оу старищычевѣ на им#. печенчыно. дворище. а другое гдѣ жь. *быль* старищынѣ дворець такѣжь есмо емоу дали... (1452, 38); а на то свѣдкове на(ш) ми(т)рополи(т) и рада кролевскаа. па(н) халецкыи и па(н) буговскыи шо оу то(м) часоу *были* оу на(с). и оу посо(л)ствѣ *w(т)* нашего пана *w(т)* кролѣ..(1460, 113).

3. Бути (чийм, у кого), належати (кому, до кого); мати (що); стосуватися (кого): Тогда Аксакъ. пришоль. такъ таино на насъ. аже *не было* намъ никакоѣ *вѣсти* а ни слова (П., 1393, 113); да су(т) волныи и слобо(д)ны продавати и свои крамарѣа, ка(к) *было* имъ зако(н)... александра воеводы (1435; ССУМ, I, 138).

4. Бути присутнім; бути (при кому, при чому): а при томъ *были*. митрополить галицкый скрылоса и владыка перемыскыи Лари*wнѣ*. и князь андреи "рославичь. и

пань васко. и иныхъ бо"рь много *было* притомъ (П., до 1301 р., 10); а при томъ. *были* свѣдци (1398, 133).

5. Бути (мати місце); трапитися (несподівано); відбуватися: "къ *было* здавна (1301, 13); А отъ кого *бУдеть* кака# обида нашѣмУ монастырю...(1399, 139); но коли пань дробышь ставъ завитьно поко(у)ль вода с# взольѣтъ пото(л) пань дробы(ш) маѣтъ сѣножатими своими ѡтмѣнити волбырѣвце(м) какъ *было* за ѡтца моего при витовтѣ (Рус., 1458, 40).

6. Походити (від кого); бути родом (звідки): А коли... не имоут робити що требѣ боудет томоу монастырю... мы знати... тым людем, що *соут* съ тих сѣл вишеписанных (1475; ССУМ, I, 139).

7. Налезати (до чого): а тако дали ~смы мишеви та дворища оу новосѣльце(х) и землю. и сѣножатями. и зъ гаими... и со всѣми оужитки. "ко коли. из вѣка вѣчного *было* к тѣмъ дворищюмъ (П., 1390, 104); да боуде(т) пану михулови на полы съ лоукою шетраре(м) и съ оуси(м) прѣходо(м), що *ε(ст)* до того села (1443; ССУМ, I, 139).

8. Настати (про час, пору): вѣдаю бо я ещо на тебе и иныхъ рѣчей много, але какъ того часъ *будеть*, тогды буду мовити (1495).

9. Налезати, припадати (з кого, з чого): мы александръ воєвода ... чинимъ знаменито... оже... дали есми монастырю о(т) нѣмца... озеро... и пасикоу... оури(к) съ вѣс(м) доходомъ що *боуде(т)* о(т) ни(х) (1429).

10. Прибути (куди): а ... король его м<и>л<о>сть писал до пана старосты и до нас, штобы с# тою дѣлницею брата нашего... не делили до того часоу, поки аж б<о>гъ дасть корол его м<и>л<о>сть *боудеть* оу кн<#>зствѣ литовском (1475)[ССУМ, I, 137-147].

Отже, значенню дієслова **быти** властивий синкретизм семантики, оскільки на основне значення "існувати" нашаровуються інші значення, на що вказують дослідники попереднього періоду [3].

Дієслово **быти** могло виступати у ролі службового слова ще у праіндоевропейській мові [9, 387]. В аналізованих грамотах воно виступає зв'язкою у складеному присудку. Переважно предикативним членом у складі такого присудка є іменник: так же коли ми бгъ поможе(т) ку моєи отнинѣ *буду* господаремъ и воєводою, оу земли валаской... хочю тымъ лепѣи служи(т) нашему милому г(с)дрю (1400; ССУМ, I, 140). Крім того, частиною складеного присудка можуть виступати прикметники, прислівники та ін.

Дієслово **быти** вживається в актовій діловій мові зазначеного періоду у ролі допоміжного дієслова разом з дієприкметником на -л- у складі аналітичних часових форм дійсного способу (перфекта, плюсквамперфекта, майбутнього II) та форм умовного способу.

Найбільше аналітичних форм з допоміжним дієсловом **быти** зафіксовано у формі минулого часу – перфекта. Напр.: И на то *есми* даль господину отцу владыце сию грамоту мою (П., 1322, 22); "ко же тво" мл(с)ть. оусказоваль до насъ слуги

сво~го. и листы сво~ми. казалъ ~си (між 1386-1418, 72); а иванъ губька и сво~мъ братомъ. купилъ ~сть тотъ мунастырь (1378, 56); мы Иліа воевода ... "же оумыслили єсми (Рус., 1438, 92); што жаловали єсте на(м) на мѣща(н) троцки(х) (1493, 50); аже велебный гедрь Влодиславъ и з Божьей млсти кроль Полски и велебный княз Витовтъ Литовски смилувалис надо мною. *приняли суть* мене собѣ слугою (П., 1400, 148); и *прилучила есва* к цркви на веки (1387, 76).

Проте в аналітичних формах допоміжне дієслово у III особі однини та множини може не вживатися, напр.: А губка *далъ* шюбу свою куничюю дорогимъ сукномъ брунатънымъ пошита. за .е. гривень. пани хѡньци (1378, 56); *приєждчали къ намъ* земляне наши зъ володимерского повету Васко и Ивашко Гринковичи Болобаны и *повєдили* передъ нами що жъ ихъ привилєи на ихъ село отчизное Осекрово зъ церкви ихъ *згинуль* (Рус., 1498, 61).

Слід зазначити, що такі форми перфекта фіксуються у пам'ятках попередніх століть, наприклад у "Повісті временних літ": не " бо *почаль* бра(т)[ью] бити. но *внѣ*. азъ же того *оубо*"[в]ьс# и *придохъ* на нь (ЛІ, 980, 64); и посла "рославъ къ Глѣбу. глагол". не ходи. *в(те)ць* ти *оумерль*. а братъ ти *убить в(т) С(в#)топо(л)ка* (1015, 122). Крім того, у різних списках зрідка могли виступати різні форми допоміжного дієслова. Так, формі перфекта в Іпатіївському списку відповідає форма плюсквамперфекта в Лаврентіївському: *І ре(ч) ему Из#славъ брате не тужи. видиши бо колко с# мнѣ склучи зла. первое бо не выгнаша ли мене. и имѣньє мое разграбиша. и паки кую вину створилъ єсмы*. не изгнаста ли вы мене брата сво". (ЛІ, 1078, 191) – и имѣньє мое разграбиша. и паки кую вину вторую *створилъ бѣхъ* не изгнанъ ли бѣхъ ^ ваю брату своєю (ЛІ, 1078, 200).

І хоча аналітичні форми з допоміжним дієсловом поступово виходять з ужитку, вони продовжують фіксуватися у пізніших пам'ятках. Колишній перфект у слов'янських мовах "синтезується", що призводить до повної чи часткової втрати допоміжного дієслова. Отже, система дієслівних форм поступово втрачає ознаки аналітизму. Процес втрати допоміжного дієслова починається з форм III особи однини і множини, що й засвідчують аналізовані пам'ятки. Слід зауважити, що в сучасних польській, чеській, словацькій та македонській мовах саме у цих формах уживається лише форма дієприкметника, а в болгарській і словенській мовах допоміжне дієслово може опускаватися [1, 330].

У досліджуваних пам'ятках трапляються приклади зі скороченим допоміжним дієсловом – злиті форми перфекта, напр.: а во Свидѣтельство того печат(т) ншу при люде(х) тамъ будучи(х) *прикидалисмы* (Рус., 1401/1411, 26); а dla lipszoה swiadoma у *reczat swoiu przylozylismy do toho listu* (1490, 48). Ці форми, у яких допоміжне дієслово, приєднуючись до дієприкметника, перетворилося на закінчення, у XVI ст. вживаються частіше [4, 204]. Також у грамотах можуть уживатися форми без початкового голосного: и на то *дали смо* ему свои ли(ст) по(д) печатю нашею (1422, 66). Форми, в яких допоміжне дієслово *byti* приєднується до попереднього, навіть якщо це не дієслівна форма, фіксуються в старопольських пам'ятках XIV-XV ст. [6, 125]. Залишки злитих форм перфекта збереглися в південно-західних говорах української мови (форми типу *ходилисма, ходилим, ходивем*) (АУМ, II, к. № 245).

Дієслово **бути** представлено в іншій формі минулого часу – у формі плюсквамперфекта. Як відомо, в давньоукраїнській мові вживалися дві форми давноминулого часу. Якщо у пам'ятках XIII ст. переважали форми давнього плюсквамперфекта, то у грамотах XIV-XV ст. вже виступають нові форми, що склалися з форм дієприкметника на *-ль* та перфекта дієслова **бути**: Мы великий кнзь Витовтъ ... дали єсмо землю, кановником(ъ) Виленским(ъ) на им# Березинска#, къ СтрѣшинУ, што *были єсмо дали* кнзю Юрью, ТолочкУ (П., 1399, 141-142); што пє(р)во сєго *продали были єсмо* ко(р)чмы вруцькиє мещаномъ вруцьки(м) сєми чоловекомъ... на три годы за сто копъ и за десєть копъ широкихъ грошє(и)... а рокъ было имъ какъ тыє ко(р)чмы варити початы на м#сныє запоусты (Рус., 1489, 45). Іноді трапляються форми без допоміжного дієслова (*єсмь, єси ...*): что *вотняль былъ* тую землю. от церкви Божіи Панъ Семень Полозовичъ (1499, 31). Українська мова успадкувала новіші форми плюсквамперфекта без особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова. Отже, форма плюсквамперфекта збереглася у видозміненому вигляді і вживається як у літературній мові, так і в діалектах як форма давноминулого часу.

Дієслово **буду** відіграло важливу роль в історії становлення форм майбутнього часу. У формах простого майбутнього **бути** переважно мало значення становлення, що пов'язано з семантикою кореня **буд-**. О.О.Потебня зазначав, що **буду** колись мало починальне значення (***bqd-** < ***bond-**), на що вказує інфікс *-n-[12, 367]. Такої ж думки дотримується П.С.Кузнецов: “Це дієслово, що належало за походженням до інфіксальної групи дієслів I класу, які мали інгресивне значення, тобто позначали початок дії або стану... стало вживатися для позначення майбутнього часу” [5, 236]. На втрату починального значення вказували й інші дослідники [7, 153; 8, 296].

Допоміжне дієслово з основою **буд-** входило до складу форми майбутнього II, чи передмайбутнього. На думку О.С. Мельничука, у праслов'янській мові сполучення “дієслова ***bondon** з віддієслівним іменником у формі давального відмінка (на *tāi*) вживається для позначення приготування, схильності і под. до дії, позначуваної віддієслівним іменником”. Крім того, **буду** могло поєднуватися з іншими іменними формами і утворювати складений присудок. Позначаючи майбутню дію, ***bondon** переосмислюється “з дієслова теперішнього становлення в дієслово наступного буття” [10, 100–101]. Як зазначають дослідники, основа **буд-**, уживаючись самостійно, у сполученні з інфінітивом, у складі передмайбутнього, виявляла модальне значення можливого вияву дії, стану чи ознаки [11, 59–60].

Тексти грамот засвідчують незначну кількість форм майбутнього II. Так, в аналізованих грамотах XIV ст. вони зафіксовані лише у двох текстах. У грамоті про укладення угоди між литовським князем Ольгердом, а також Кейстутом, Святославом із князями Дмитрієм Івановичем та Володимиром Андрійовичем: А гдѣ *буд(е)ть* кн#з(ъ) Михайло *вослал* в нашу очину, в великое княженъе, намѣсник(и) или волостели, и тыхъ ны сослати доловъ, а не поѣдутъ, и намъ ихъ имати, а то отъ нас не

в-ызмѣну (П, 1371, 47). У грамоті про укладення угоди між тверським князем Борисом Олександровичем та князем литовським Вітовтом уживається п'ять форм майбутнього II: *будуть* давали, *потягли будуть* (1393, 121) повторюються двічі та *будеть* вчинилося (122). Серед наведених у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. прикладів дієслово *буду* узгоджується у роді та числі з дієприкметником недоконаного виду; з дієсловом доконаного виду наводиться приклад, у якому *буде(т)* (III особа однини) вживається з дієприкметником у формі множини: а тако(ж) коли сн знайдоу(т) о(т) наши(х) татарь... що *боуде(т)* сн оумишали оу сеси розмирици, а мы имаємъ и(х) оузѣти оп#(т) наза(д) (1435 або 1436; ССУМ XIV-XV, I, 143). На думку І.М.Керницького, у XVI ст. такі форми “не виражають уже попередньої дії, відносно до дії, вираженої в головному реченні” [4, 230]. Пізніше форми з дієприкметником доконаного виду виходять з ужитку. Форми ж із дієприкметником недоконаного виду збереглися в окремих говорах і функціонують поряд із формами буду + інфінітив (АУМ, I, к. № 263; II, к. № 244).

У XIV-XV ст. набуває поширення аналітична форма майбутнього часу, до складу якої входив інфінітив та допоміжне дієслово *буду*. У Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. таких форм зафіксовано 104 [ССУМ, I, 143]. З них вісім форм уживається з інфінітивом доконаного виду: И еще варє колко црѣкви и с попми *боудоут* сн оучинити и поновити... и попове *боудоут* с# поставити оу оусих тих... сел... а они оуси слоухают того... монастира (1490; ССУМ XIV-XV, I, 143).

У складі форм умовного способу в грамотах допоміжне дієслово переважно вживається у формі аориста: а лвовч#не што имуть принести сами изъ оугорь серебро жьженоє w(т) того серебра што *быхомъ* мы купили собѣ колко буде(т) намъ надобно (Рус., 1408, 72); коли жь *быхомъ хотѣли* тыи двѣ Селици любо сами оуз#ти оу него Или кому *приволили быхомъ* выкупити. и тогда имѣемъ дати ему ... шестьдес#ть копъ тую. подольскими полугрошники. (1429, 36). Проте фіксуються випадки порушення узгодження форм допоміжного дієслова з дієприкметником, що свідчить про перетворення аориста у складі аналітичної форми умовного способу в частку, напр.: А тежъ которые *бы хотѣли* мыта наши володими(р)ские wбъеждчати инъшими дорогами А в томъ мыту нашому шкоди(т) и ты бы самъ на ты(х) помочъ дава(л) и бы(л) бы еси мыту нашому во всемъ помочонь(1489, 46). У сучасній українській літературній мові вживається форма умовного способу з часткою би, проте в південно-західних діалектах збереглися залишки старовинних форм (*даў бим, даў бих*) (АУМ, II, к. № 247).

Як зазначає В.М.Русанівський, частота вживання атематичних дієслів у староукраїнських текстах помітно спадає, що пов'язано “з завершенням процесу становлення аналітичних форм, у якому брало участь дієслово *быти*” [13, 244].

Отже, дієслово *быти* у староукраїнській мові характеризувалося наявністю широкого спектра функціональних можливостей з домінуванням функцій допоміжного дієслова у складі аналітичної форми та самостійного дієслова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/ За ред. О.С.Мельничука. – К., 1966.
2. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. – К., 1928.
3. Казазаева М.А. Функционально-семантическая парадигма глагола «быти» в древнерусском языке (на материале «Повести временных лет» по Лаврентьевскому и Ипатьевскому спискам): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2000.
4. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI ст.). – К., 1967.
5. Кузнецов П.С. Очерки исторической морфологии русского языка. – М., 1959.
6. Лер-Сплавинский Т. Польский язык. – М., 1954.
7. Лопушанская С.П. Из истории описательных форм будущего времени в русском языке // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Казань, 1960. – С. 148-168.
8. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление) // Вопросы грамматики болгарского языка. – М., 1959. – С. 157-312.
9. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.
10. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.
11. Мустафина Э. К. Редкая форма имперфекта глагола *быти* в литературном языке Древней Руси // Исследования по глаголу в славянских языках. История славянского глагола. – М., 1991. – С. 55-61.
12. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I – II. – М., 1958.
13. Русанівський В.М. Дієслово // Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін. – К., 1978. – С. 235-341.

ДЖЕРЕЛА

- АУМ - Атлас української мови: В 3-х т. / Т.В.Назарова, І.Г.Матвіяс, І.О.Варченко та ін. – К., 1984-1988. – Т. 1-2.
- Гамкрелідзе, Іванов - Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Пред. Р.О. Якобсона. – Тбилиси, 1984.- Т. I-II.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах / Гол. ред. О.С.Мельничук. – К., 1982. – Т. 1.
- ЛІ – Іпатіївський літопис / Цит. за вид.: Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2. – С. 1 – 285.
- ЛЛ – Повесть временных лет / Цит. за вид.: Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. Вып. 1. – VIII.
- П. – Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показчики М.М.Пешак. – К., 1974.
- Рус. – Українські грамоти XV ст./ Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського. – К., 1965.
- СДЯ - Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М., 1988. – Т. 1.
- ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. / Редкол.: Д.Г.Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К., 1977–1978. – Т. 1–2.
- Топоров - Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. А – Д. – М., 1975.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Отв. ред. О.Н.Трубачев. – М., 1976. – Вып. 3.